

І.Л. Сіданіч,

*доцент кафедри управління навчальними закладами
та педагогіки вищої школи*

*ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України,
кандидат педагогічних наук, доцент*

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Однією з найактуальніших і найгостріших проблем людства на межі тисячоліть є проблема освіти та виховання підрастаючого покоління. Об'єктивно спільною справою для кожної країни у ХХІ ст. стають освіта та виховання, формування покоління, готового до стрімких і глибоких змін. Національна освіта як один з найбільш суттєвих чинників становлення і розвитку вітчизняної школи своєю головною метою вбачає навчання та виховання національно свідомого громадянина і використовує для цього всі культурні надбання нації. Досягнення цієї мети можливе лише в умовах свободи й національної незалежності держави. Як зауважив В. Кремень, «мета будь-якої освітньої системи полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який би краще поєднував її професійну діяльність із загальними цивілізаційними цінностями, закладеними в основу цієї системи» [7].

Формування нової парадигми освіти та виховання не може відбутися без визначення та обґрунтування її ключових цілей та фундаментальних позицій — насамперед опису виховного ідеалу, утвердження ієрархії цінностей, визначення світоглядних основ, змісту та технологічного інструментарію виховного процесу. Ідеологічний вакуум, що спостерігається сьогодні у сфері освіти та виховання, породжений категоричною відмовою від старих комуністичних теорій виховання, більшовицького виховного ідеалу, радянської системи організації виховного процесу. Відмежованість школи від церкви, космополітичні підходи, що домінують у формуванні світоглядних орієнтирів виховних доктрин, не дають можливості чітко визначити основою виховання християнську етику і мораль. Спекулювання поліконфесійністю, багаторелігійністю, дотримання світського характеру освіти й надалі утверджують кризу духовності та створюють сприятливі умови для широкого проникнення в дитяче та молодіжне середовище ідей різноманітних новітніх концепцій і технологій виховання.

Відсутність чітко визначеного виховного ідеалу в подальшому зумовлюватиме утвердження серед молоді різноманітних аморальних культів, як-от: гроші, кар'єра, мода тощо. Традиційне для українського народу духовно-моральне виховання

дітей на християнських засадах мало б подолати кризове становище у духовній та культурній сфері підрастаючого покоління.

Теоретичною базою цього дослідження є роботи Л. Березівської, В. Ворожбіт, Н. Гупана, Д. Дзвінчука, С. Майбороди, О. Пометун, О. Сухомлинської, Р. Шакірова про сутність історіографії та різні підходи до типологій освітніх реформ; Г. Генкеля, С. Миропольського, Н. Мукалова, І. Посадського, С. Рождественського, Г. Фальборка, В. Фармаковського, В. Чарнолуського, М. Чехова та ін. про стан розвитку вітчизняної школи в Російській імперії; О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги та ін. про духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст.; М. Євтуха, Л. Генік, В. Жуковського, Т. Ільїної, О. Каневської, І. Курляк, Т. Тхоржевської, Д. Чернілевського, Ю. Щербяк, Р. Яковишина про духовно-моральне виховання молоді в історії розвитку вітчизняної школи.

У статті здійснено спробу цілісного дослідження історіографічного та історико-педагогічного підходів до дослідження проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі другої половини ХХ ст. Особливу увагу приділено періодизації духовно-морального виховання дітей в історії організації і становлення української школи в епоху розвинутого соціалізму і комунізму.

Мета статті полягає у проведенні детального історико-педагогічного аналізу духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, оскільки якісні зміни життєдіяльності українського суспільства висувають нові вимоги до формування особистісних якостей людини, що пов'язано з необхідністю вдосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі з опорою на національний історико-педагогічний досвід.

Для нашого дослідження важливим є аналіз системи вітчизняної освіти з точки зору світоглядних засад духовно-морального виховання дітей у радянській школі. Соціально-політичні перетворення в суспільстві, реформаційні явища, демократичні процеси, у тому числі в галузі освіти, а головне, зміни у змісті, методології та підходах до розгляду процесу духовно-морального виховання, зумовлюють виокремлення як періоду розвитку

теорії і практики виховання в системі шкільної освіти України другої половини ХХ ст.

Досліджуючи особливості роботи загальноосвітньої школи України в контексті суспільно-політичного життя 1943–1953 рр. Н. Красножон визначила, що виховання дітей у школі повоєнних років на пряму залежало від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначили зміст і функціонування загальноосвітньої школи. Ідеали гуманізму, соціальної справедливості і національних духовних цінностей були приречені, адже тоталітарною державою в основу всіх виховних завдань ставились ідеологічні, класові. В умовах імперського тоталітарного режиму постійно насаджувалася чужа система стереотипних обрядів і традицій, найбільше це проявлялося напередодні свят, коли партійні, комсомольські, піонерські та жовтениатські організації посилювали діяльність серед учнівства, активізували ідейно-політичні, героїко-патріотичні, інтернаціоналістські, морально-естетичні заходи молодого покоління [5].

Ознакою радянської системи освіти є заборона релігійного виховання дітей у загальноосвітній школі. Церква була відокремлена від держави, а школа — від церкви, яка позбавлялась можливості створювати культурні й просвітницькі організації, провадити благочинну діяльність. Проголошувана свобода совісті передбачала свободу здійснення релігійних обрядів, але практично зводилась до права не сповідувати жодної релігії, вести атеїстичну пропаганду. Досвід державної політики у сфері релігійного життя впродовж післявоєнних десятиліть переконливо свідчить про те, що режим, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи, свободи релігійних культів і релігійної пропаганди, насправді дотримувався курсу унеможливлення духовно-морального виховання дітей на засадах християнської моралі у школі, підтримки атеїстичних чинників та відвертого адміністративного втручання у справи віросповідань дітей та їхніх батьків.

Як вважає дослідниця, до беззаперечних досягнень післявоєнного шкільництва слід віднести налагодження навчального процесу, запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти. Але екстенсивний розвиток та зовнішні зміни не зачіпали внутрішньої сутності вітчизняної школи. Вона залишалася школою авторитарних відносин, репродуктивної діяльності учнів, одноманітного змісту освіти, обов'язкової участі дітей у всіх виховних заходах, запропонованих зверху. Ідеологічні постулати правлячої партії зумовлювали уніфікацію навчальних програм, цензуру підручників, методичної літератури і спричинили заорганізованість і заформалізованість навчально-виховного процесу, вихолощення у змісті освіти людинознавчого і народознавчого матеріалу [5]. Стан вітчизняної школи та духовно-морального виховання дітей в повоєнні роки, на думку вченої,

зумовлювався внутрішніми змінами, що відбувалися в соціально-економічній та політичній сферах радянського суспільства.

В. Огнев'юк у своєму монографічному дослідженні «Освіта в структурі українського суспільства ХХ століття» зазначив, що про українське національне виховання в системі освіти годі й говорити, адже освіта слугувала інтересам держав, до складу яких входили території нинішньої України, що не лише ігнорували національно-культурні потреби народів, які проживали на їхній території, але й за своєю суттю були їм ворожими. Відтак українські національні цінності формувалися подекуди всупереч офіційним державним доктринам.

У монографії Л. Березівської «Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» зазначено, що реформування загальноосвітньої школи в умовах авторитарного суспільства СРСР у 1930–1991 рр. відбувалося хвилеподібно: контрреформа шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську — 30-ті — початок 50-х років; зміцнення зв'язку школи з життям як складова десталінізації суспільного життя — 1956–1964 рр.; часткові зміни й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті — 1964–1984 рр.; зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти — 1984–1991 рр. Реорганізацію шкільної освіти Наркомосом УРСР, Міністерством освіти УРСР періоду 1930-х — початку 1950-х рр. дослідниця характеризує як контрреформу (антиреформу), або приховану підготовлену структурну антидемократичну реформу, оскільки радянський уряд без офіційного проголошення знищив надбаня попередніх реформ, зокрема українську систему освіти, уніфікувавши її в радянську. Усі подальші реформи (глибоку і комплексну, частково реалізовану «хрущовську» з демократичним відтінком, реалізовані часткові зміни 1964–1984 рр., у т.ч. модернізаційну реформу 1960–1970-х рр., декларативну і нереалізовану «черненківсько-андроповську» 1984 р.) учена розглядає як внутрішньосистемне реформування радянської шкільної освіти, що забезпечило її функціонування до 1985–1991 рр. і визрівання демократичної, національної реформи школи в Україні [1].

Основним завданням радянської школи була підготовка борців за комунізм, інакше кажучи, виховання покійного знаряддя в руках комуністичної партії, щоб молоде покоління дивилося на відхилення від норм комуністичної моралі як на тяжкий злочин. Найважливіше місце в моральному кодексі будівничого комунізму посідав принцип відданості справі комунізму, який був невіддільний від принципу колективізму. Так, боротьба за укріплення і завершення будівництва комунізму була нерозривно пов'язана з перемогою ко-

лективізму, тоді як в колективі і через колектив здійснювалися ті великі перетворення в суспільстві, без яких неможливо побудувати комунізм.

Комуністична мораль — це мораль, що служить боротьбі, яка об'єднує «трудящих» проти всякої експлуатації, всякої дрібної власності, бо дрібна власність дає в руки одній людині те, що створене працею всього суспільства. Отже, моральним вважалось все, що було в інтересах пролетаріату. Із цього випливає, що коли вбивство, шахрайство, підступ, доноси в конкретних випадках корисні пролетаріату, то їх треба оцінювати як морально добрі вчинки. Особистість розглядалася лише як член колективу і її приватні інтереси мали беззастережно підкорятись інтересам колективу.

Для побудови комунізму в радянському вихованні ставилося два завдання. Перше — це величезна творча марксистська робота щодо визначення і розв'язання усіх питань теорії комуністичного виховання та комуністичної поведінки. Для суспільства потрібна не проста номенклатура моральних норм, а струнка і практично здійсненна цільна моральна система, подана, з одного боку, у найсерйозніших філософських розробках, а з другого — у системі суспільних етичних традицій. Своєю цільністю, ясністю, переконливістю і привабливістю для широких мас, своєю відповідністю актуальним потребам життя і розвитку така система етики повинна була лишити далеко позаду себе абсолютно всі моральні кодекси, які коли-небудь існували в історії, полегшити і прискорити перемогу над пережитками капіталізму. Друге завдання полягало у руйнуванні пережитків капіталізму, етична система якого була сформована на релігійному ґрунті. Комуністичне вчення вважало їх найстрашнішою купою пережитків, бо це і є мораль класового суспільства. Тож моральна система була необхідна для того, щоб класове придушення могло існувати з «чистою совістю» і найбільшим успіхами.

Боротьбу з релігією як «пережитками досоціалістичних формацій» зміцнював М. Хрущов. У звітній доповіді на XXII з'їзді КПРС він підкреслював: «Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичної пропаганди, яка б охоплювала всі верстви і групи населення...» На створення цієї системи і було спрямовано безліч постанов та рішень: постанова ЦК КПРС від 10.11.54 р. «Про помилки проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення», «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ», «Про деякі помилки атеїстичної роботи серед населення УРСР» від 09.08.57 р., «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди та заходи щодо її поліпшення» від 12.11.59 р.

Плідну роботу щодо виховання нового покоління за принципами комуністичної моралі й антирелігійного світогляду провадило Міністерство освіти, приділяючи велику увагу виданню

посібників, зокрема, таких як: «Науково-атеїстичне виховання учнів початкових класів», «Атеїстичне виховання у курсі фізики» та ін. (1963/1964 н.р.).

Викриття аморальності релігії тісно пов'язане з розкриттям благородства ідеалу комуністичної моралі. Учнів переконували, що найсильнішою і найвищою ідеєю, в ім'я якої здійснюються справді моральні вчинки, є ідея вірності трудовому народу, його життєвим, земним інтересам, його заповітній меті — побудові комунізму. З такого розуміння завдань комуністичного виховання та вчення про класову боротьбу й комуністичну мораль виникли основні риси радянського ідеалу. Можна сказати, що комунізм був своєрідною релігією. Його догматизм і нетерпимість до інших ідеологій перевищували догматизм будь-якої релігії.

Отже, система духовно-морального виховання дітей у школі другої половини ХХ ст. напряду залежала від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначили зміст і функціонування радянської школи, була підпорядкована інтересам правлячої партії, на що спрямовувалася діяльність комсомольських та піонерських організацій, а будь-які інші товариства чи організації переслідувалися. У резолюції VIII з'їзду ЛКСМ України 1931 р. було визначено: «Найважливіше завдання виховання покоління, спроможного здійснити комунізм, потребує особливої уваги від комсомолу в період загального соціалістичного наступу цілим фронтом і загострення класової боротьби. Посилення уваги до піонерорганізацій, як передової частини дітей, а також комуністичного виховання цих дітей є першочергове завдання комсомолу» [10].

У постанові 1932 р. ЦК ВКП(б) «Про роботу піонерської організації» переконливо й остаточно проголошувалось: «Піонерська організація, будучи масовою політичною організацією дітей, що має велике значення в справі комуністичного виховання підростаючих поколінь... У центрі уваги поставити завдання вироблення соціалістичного ставлення до навчання, праці, виховної та громадсько-практичної роботи як у своїх піонерських рядах, так і серед дітей, добитися такого становища, щоб “кожний піонер” скрізь і всюди — у школі, у сім'ї, на вулиці — був дійсно “всім дітям приклад”» [10].

Попри те, що тогочасні педагогіка й освіта сьгодні зазнають серйозної критики, вони, якщо уникнути ідеологічних нашарувань, ставили майже співзвучні сучасності цілі всебічного гармонійного розвитку і виховання людини. Зокрема, у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР» (1958) орієнтиром виховання визначалась людина, в якій «повинні гармонійно поєднуватись духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість» [10].

Розробка проблеми виховання всебічно розвиненої людини була у центрі уваги педагогіки 50–60-х років ХХ ст. В умовах панування однопартійної командно-адміністративної системи вона, безумовно, розглядалася у тісному зв'язку з усією сукупністю завдань ідеологічної роботи, яку здійснювала КПРС. Так, важливим завданням радянської педагогіки, визначеним Програмою КП СРСР, була наукова розробка питань формування комуністичної свідомості підростаючого покоління, виховання у нього основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізму, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних якостей, вивчення зв'язків і відношень між вихованням і розвитком, умов, за яких відбувається всебічний розвиток особистості [5].

Невід'ємною складовою виховання радянські педагоги визнавали моральне виховання. Цій темі присвячена значна кількість наукових публікацій, книг, досліджень, зокрема О. Борисової, О. Жаворонко, І. Кобиляцького, В. Сухомлинського, М. Красовицького, В. Помагайби та ін. Школу В. Сухомлинського можна визначити як школу гуманізму, вітчизняну школу духовно-морального виховання дітей. Академік О. Сухомлинська визначила школу В. Сухомлинського як школу особистостей та індивідуальностей, яка вдивлялась і занурювалась у світ дитинства. Вчена зазначає, що загально визнані на той час цілі освіти — формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості — В. Сухомлинський переосмислив і поставив на особистісний рівень, розкривши перед кожним вихованцем можливість такого розвитку на основі власних здібностей і задатків. Підвалинами, принципами досягнення цієї мети стали любов, довіра та повага до дитячої особистості. Ціннісними засадами у школі виступають гуманізм, загальнолюдські та національні цінності, які вперше після довгої перерви з'явилися в педагогічному арсеналі школи [9].

Інтенсивна експериментально-пошукова робота школи В. Сухомлинського, яка тривала понад 20 років, закінчилась наприкінці 1960-х рр. розгорненням педагогічної дискусії в притаманному радянському дискурсу стилі несприйняття іншої позиції, іншої точки зору, яка спровокувала ранню смерть В. Сухомлинського. Проте його система має значну кількість прихильників і послідовників, що можна спостерігати в освітньому просторі не лише України, але й інших країн [9].

Ідеологічний пресинг та ігнорування української культури перетворили школу на засіб виховання слухняної молоді, русифікації корінного населення, спотворення його національної свідомості, відлучення від традицій та звичаїв своїх предків. Навчання здійснювалося на основі ро-

сійських навчальних планів, які використовувалися в усіх республіках колишнього СРСР. В українській школі не залишалось місця для вільнодумства, все, що не вкладалось в рамки комуністичної ідеології, визнавалося антирадянським і неприйнятним, жорстоко переслідувалося навчальні кроки в школах України, які передбачали формування національної свідомості, любові до рідного, українського [8].

Як і в минулі десятиліття, домінуючими в навчально-виховному процесі були геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси українства, а далекоюсяжні плани радянського політичного режиму. Наростала тенденція «заорганізованості» особистості, затискування її бюрократично-чиновницькими формами роботи, громадського контролю.

Атмосфера ідейного і духовного застою в шкільному житті спричиняла зниження рівня загальної культури, гуманістичних цінностей моральних якостей. В учнів цілеспрямовано виховувалися слухняність, підлеглість і підпорядкованість, виконавські функції. Весь зміст освіти «підганявся» під ідеї марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, непримиренної класової боротьби. Загальна атмосфера в школі і поза нею налаштувала педагогів до застосування примусових, авторитарних, зовні прикрашених штатами радянської демократії форм і методів роботи з учнями. Антигуманні ідеї, теорії «злиття націй», «старшого брата», «безнаціонального комунізму», повсюдна боротьба з українським буржуазним націоналізмом зумовлювали викривлення навчально-виховного процесу, нав'язували молодому поколінню стереотипи, фальсифіковане розуміння гуманізму, патріотизму і національної самосвідомості [10].

Всі ланки і складові навчально-виховного процесу були повністю контрольовані і централізовані. Ідеологічних перевірок і чисток зазнавали як організаційна робота, так і підручники, бібліотеки. Особливо пильно партійні радянські органи та підпорядковані їм наукові й науково-педагогічні інститути стежили за підготовкою програм і підручників з історії та за її викладанням у школі. Комуністична політизація та ідеологізація як самих навчальних курсів, так і всього виховного процесу реалізовувала і спрямовувала зміст освіти, навчальні програми передбачали фальсифікацію історії України [5].

Уніфікований, заідеологізований підхід до проблем освіти, єдиний жорсткий партійно-державний контроль, політизація, помилковий виховний ідеал — все це відчутно гальмувало розвиток всієї шкільної системи освіти України, унеможлилювало реалізацію духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Таким чином, по суті національна школа України не була метою, що будила б суспільну думку, давала шлях пошукам

нових національних і соціальних перспектив, натомість у великій мірі вона була засобом досягнення політичних цілей.

Для того щоб глибше зрозуміти сучасні проблеми і перспективи освіти, необхідно звернутися до історії освіти та педагогічної думки, яка має бути не просто хронологічним описом історично змінних освітніх ідей та педагогічних поглядів, механічним запам'ятовуванням імен їх авторів, а являтиме собою їх аналіз у максимально широкому і багатоплановому соціально-культурному контексті. Аналіз історії та сучасного стану освіти доводить її нерозривність із конкретним часом: у будь-яку епоху і в будь-якому суспільстві сама система освіти, її ідейні основи, цілі та завдання, методика та методологія, структура та організація втілюють як встановлений лад суспільства, так і тенденції його розвитку. У свою чергу, саме освіта є вирішальною для реалізації тих чи інших соціально-культурних тенденцій, перспектив суспільного розвитку.

З аналізу досвіду комуністичного виховання бачимо, як активно та наполегливо радянська держава опікувалася вихованням підростаючого покоління. Детально визначені виховна стратегія, плани ідеологічної роботи, система заходів, методика авторитарного впливу на свідомість дітей ставали запорукою високих результатів виховної діяльності. Успіх радянської виховної системи забезпечувався надзвичайно строгою дисципліною, постійним контролем, пригніченням індивідуальності, безпечливим підпорядкуванням особи колективу.

Дослідження не вичерпує усіх проблем, пов'язаних з духовно-моральним вихованням досліджуваного періоду. Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо теоретичне опрацювання змісту, форм, методів духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогіці і школі на монографічному рівні, наповнення змісту підготовки майбутніх учителів здобутками теорії і практики духовно-морального виховання шкільної молоді.

ДЖЕРЕЛА

1. *Березівська Л.Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [моногр.] / Л.Д. Березівська. — К. : Богданова А.М., 2008. — 406 с.
2. *Євтух М.Б.* Правові основи української педагогіки: етика та соціальні норми : навч. посіб. / М.Б. Євтух, С.К. Стефанюк ; за заг. ред. С. Стефанюка. — Одеса : ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2011. — Кн. 3. — 316 с.
3. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. — К. : Рад. шк., 1959. — 26 с.
4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К. : Політвидав України, 1977. — Т. 1. — С. 574–575.
5. *Красножон Н.Г.* Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Н.Г. Красножон. — К., 2002. — 17 с.
6. Освітологія: хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.О. Огнев'юк, С.О. Сисоєва. — К. : ВП «Едельвейс», 2013. — 744 с.
7. Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : [моногр.] / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої. — К. : ТОВ «ВП «Едельвейс»», 2013. — 460 с.
8. *Сіданіч І.Л.* Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи : [моногр.] / І.Л. Сіданіч, О.П. Кислашко. — К. : ТОВ «Дорадо-Друк», 2012. — 496 с.
9. *Сухомлинська О.В.* Авторські педагогічні системи як складова оновлення національної школи / О.В. Сухомлинська // Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія ; за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої. — К. : ТОВ «ВП «Едельвейс»», 2013. — 460 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 2582, оп. 2, спр. 14. — 17 арк.